

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Лук'яненко Володимир Петрович

УДК: 94(477) "1900/1917":631:32.019.5

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Донецьк – 2009

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Темірова Надія Романівна,
Донецький національний університет,
професор кафедри історіографії, джерелознавства,
археології та методики викладання історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Гуржій Олександр Іванович,
Інститут історії України НАН України
провідний науковий співробітник

кандидат історичних наук, доцент
Куліков Володимир Олександрович,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
доцент кафедри історії України

Захист відбудеться «30» вересня 2009 року о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті за адресою: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, II навч. корпус, ауд. 38.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Донецького національного університету (м. Донецьк, вул. Університетська, 24).

Автореферат розісланий «18» вересня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Крапівін О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розгорнулося широке обговорення аграрної проблеми, оскільки переважна більшість населення займалася виробництвом сільськогосподарської продукції. Питання про землю протягом усієї вітчизняної історії виникало багато разів, але найгостріше воно постало наприкінці XIX – на початку XX ст. Адже основою феодальних пережитків і матеріальним оплотом панування самодержавства був аграрний уклад, успадкований економікою Російської імперії межі XIX – XX ст. від попередньої епохи. Запорукою подальшого розвитку країни було вирішення аграрної проблеми, оскільки йшлося про докорінні зміни в житті не лише основних сільгоспвиробників – селян (найчисельнішої верстви) і дворян, а суспільства в цілому. Без її розв'язання неможливими були ривок уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в суспільно-політичному житті українських губерній Росії розгорнулася дискусія обговорення аграрної проблеми. Дискусія не була випадковою, вона охопила науковців, громадсько-політичних діячів, які пропонували часом діаметрально протилежні рішення, і була проявом вибору моделі майбутнього соціально-економічного розвитку.

Цей період вітчизняної історії традиційно перебуває у фокусі науковців, оскільки містить невичерпні пізнавальні можливості для теоретичних узагальнень. Усвідомлення важливості історичного досвіду аграрних реформ активізувало наукові пошуки дослідників протягом останніх років. Про це свідчить достатньо велика кількість праць істориків, проведення наукових конференцій з історико-аграрної проблематики тощо. Водночас поза увагою дослідників залишається преломлення аграрної проблеми на початку XX ст. у тогочасній громадсько-політичній думці, тобто загальна реакція суспільства на поточний момент.

Актуальність теми даного дослідження очевидна в нинішніх умовах, коли в агропромисловому комплексі України триває складний процес вдосконалення виробничих відносин. Необхідно враховувати як позитивний, так і негативний досвід аграрних перетворень, що відбувалися століття тому. Це надасть можливість краще зрозуміти сутність тенденцій нинішнього розвитку сільського господарства України, дозволить уникнути попередніх помилок і прорахунків на сучасному етапі.

Отже, опрацювання теми дисертаційного дослідження переслідує науковий, пізнавальний і практичний інтерес, зумовлене прагненням глибше зрозуміти сутність аграрного питання на початку XX ст., його специфіку в українських губерніях у складі Російської імперії, можливістю оцінки реалістичності проектів аграрних перетворень представників різних верств населення й громадсько-політичних об'єднань, доречності проєкування їх на сучасні аграрні проблеми України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана як складова наукової проблеми, що розробляється в Донецькому національному університеті "Актуальні проблеми

історії України: регіональні аспекти" (номер державної реєстрації № 0105U004466).

Об'єктом дослідження стало аграрне питання в Україні початку ХХ ст. У широкому сенсі воно актуалізує проблему шляхів розвитку сільського господарства, розподілу та перерозподілу землі і пов'язане з цим суспільне протистояння.

Предметом дослідження виступає громадсько-політична думка в Україні початку ХХ ст. щодо аграрного питання.

Мета і завдання дослідження визначені із врахуванням ступеня наукової розробки проблеми. Дисертант ставить за **мету** виявити сутність аграрного питання в Україні на початку ХХ ст. та шляхи його вирішення, репрезентовані в тогочасній громадсько-політичній думці. Для досягнення зазначеної мети необхідно реалізувати такі **завдання**:

- здійснити історіографічний аналіз, охарактеризувати джерельну базу дослідження, сформулювати його методологічні засади;
- розширити сутність аграрного питання в Україні на початку ХХ ст.;
- проаналізувати постановку аграрного питання представниками дворянства;
- з'ясувати ступінь усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку ХХ ст., показати зміст їхніх вимог;
- визначити основні шляхи вирішення аграрної проблеми, пропонувані представниками земств України на початку ХХ ст.;
- проаналізувати підходи науковців початку ХХ ст. до аграрного питання;
- підсумувати досягнення науковців щодо проектів політичних партій та громадсько-політичних організацій початку ХХ ст. щодо шляхів розв'язання аграрного питання;
- узагальнити напрямки і методи реформування аграрного сектора економіки, які доречно використати на сучасному етапі аграрних перетворень.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження включають період з 1900 по 1917 рр., тобто початок ХХ ст. Нижня межа позначається окресленням наслідків аграрних реформ 1860-х рр., усвідомленням, що вони не дали бажаних наслідків, більше того – породили цілу низку нових протиріч. Це спричинило широку дискусію в суспільстві. Верхня часова межа – 1917 р. – ознаменував початок радикальних перетворень в аграрній сфері, внаслідок чого аграрне питання набуло іншого формату.

Територіальні межі дисертації охоплюють дев'ять українських губерній, що входили до складу Російської імперії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в системному дослідженні розуміння аграрного питання в Україні на початку ХХ ст. та шляхів його вирішення, пропонувані різними верствами населення. Автор розширив зміст аграрного питання початку ХХ ст. порівняно з радянською історіографією. Окрім спроб ліквідації великого землеволодіння та наділення землею селян (чим обмежувалося аграрне питання в радянській історіографії), беруться до уваги ще й такі аспекти, як доля дворянського землеволодіння, шляхи інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, на чому

наголошували представники тогочасної громадськості. У дисертації проаналізовані підходи до аграрної проблеми різних верств населення, окрім селян та громадсько-політичних утворень, що знайшло широке відображення в радянських дослідженнях, а саме: дворян, наукової громадськості. Відзначено, що в центр аграрного питання дореволюційні науковці ставили залишки феодалізму у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва, що гальмувало розвиток сільського господарства, а вирішення аграрного питання стало основою на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Дисертантом показано, що більшості загальноросійських та українських партій підтримка селян була потрібна лише для досягнення своїх вузькопартійних політичних цілей. Відзначено, що аграрні програми загальноросійських політичних партій не враховували соціально-економічні особливості України. Проведене дослідження дозволило відстежити рефлексію українського суспільства на одне з ключових питань початку ХХ ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані при підготовці праць з історії України ХХ ст., читанні лекційних та спеціальних курсів, розробці методичних рекомендацій, підручників, популярних нарисів, а також при вивченні курсу історичного краєзнавства. Дисертаційні висновки доречно взяти до уваги у практичній діяльності сучасним органам державної влади України з впровадження аграрної реформи.

Особистий внесок здобувача окреслюється постановкою наукової проблеми й самостійним її вирішенням. Автор розширив зміст аграрного питання, яке окреслене в різних площинах: для дворян, селян, науковців, громадсько-політичних об'єднань. Він наголошує на складності цієї проблеми для суспільства початку ХХ ст. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, яке доповнює уявлення про стан сільськогосподарського сектору в означений період.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки здійсненого дослідження репрезентовані на кількох наукових конференціях, серед яких наступні: Міжнародна наукова конференція "Політична, громадська та наукова діяльність М. Грушевського" (Київ, 2006 р.), Міжнародна наукова конференція молодих науковців "Каразінські читання" (Харків, 2007 р.), Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих науковців "Історія і сучасність: погляди крізь віки" (Донецьк, 2007 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів і молодих науковців "Українська державність: історія і сучасність" (Маріуполь, 2007 р.), VII Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії, присвячений 80-річчю Української Держави (Черкаси, 2008 р.).

Текст дисертації обговорений на засіданнях кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

Публікації. Результати дослідження викладені в 6 статтях у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України, та 6 публікаціях, які

додатково розкривають зміст дисертаційної роботи.

Структура дисертації базується на проблемному принципі. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, 13 підрозділів, висновків, переліку посилань, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 243 сторінок, основний текст складає 174 сторінки. Список використаних джерел включає 385 назв.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, географічні та хронологічні межі, методологічні засади та методи, розкрито наукову новизну одержаних результатів, їх практичне значення та апробацію, структуру роботи і публікації за темою дисертації.

У **першому розділі** – "**Стан наукової розробки проблеми, джерела та методологічні засади дослідження**" – проаналізований стан висвітлення проблеми, подано характеристику джерел, визначені методологічні засади дослідження.

В *історіографії проблеми* виділені три етапи: I – дореволюційний (початок ХХ ст.), II – радянський (1920-і – початок 1990-х рр.), III – сучасний (початок 1990-х – 2000-і рр.).

На початку ХХ ст. громадсько-політичний резонанс аграрного питання зумовив появу великої кількості публікацій з цієї проблеми ¹. Зокрема Л. Брейер, М. Герценштейн, В. Ден розкривали суть аграрної проблеми в Російській імперії. М. Кушнір з точки зору прогресивної української інтелігенції проаналізував розшарування українського селянства, діяльність Селянського банку, а також аграрні програми демократичних партій ². П. Маслов, С. Прокопович, М. Рожков та інші аналізували аграрні відносини і селянські рухи, концентруючи при цьому увагу на баченні аграрної проблеми селянами ³. Дослідники П. Ляшенко і В. Святловський негативно оцінювали заходи російського уряду і вважали аграрну кризу кінця ХІХ ст. закономірним процесом ⁴. Місце аграрної проблеми в діяльності земств, зокрема взаємини губернських і повітових земств у вирішенні аграрного питання окреслювали Б. Веселовський, Н. Авінов, С. Шах та інші ⁵. Значну увагу процесу утворення внутрішнього ринку, розшаруванню селянства і економічним суперечностям, пов'язаним з аграрним питанням на прикладі губерній південної України

¹ Аграрный вопрос. Сб. ст. – М., 1905.

² Кушнір М. Земельна справа на Україні / Кушнір М. – К., 1917.

³ Маслов П.П. Аграрный вопрос в России / Маслов П.П. – СПб., 1908; Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства / Прокопович С.Н. – СПб., 1912; Рожков Н.А. Аграрный вопрос и землеустройство / Рожков Н.А. // Современный мир. – 1916. – № 3. – С. 58.

⁴ Ляшенко П.И. Очерки аграрной эволюции в России / Ляшенко П.И. – Т. 1. – СПб., 1908; Святловский В.В. К вопросу о судьбах землевладельцев в России / Святловский В.В. – СПб., 1907.

⁵ Веселовський Б.Б. История земства за 40 лет: В 4 тт. / Веселовський Б.Б. – СПб., 1914; Авинов Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств / Авинов Н. К. – Саратов, 1904; Шах С. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств / Шах С. // Русская мысль. – 1900.

приділяв В. Ленін⁶. У своєму загалі дореволюційні автори привертали увагу до аграрних перетворень винятково у загальноросійському масштабі.

На початку *другого періоду*, в 1920-і рр., історики ще мали можливість репрезентувати альтернативні точки зору з досліджуваної проблеми. Наприклад, у статті А. Кофода обґрунтована необхідність аграрної реформи з точки зору впровадження ринкових відносин⁷. Й. Гермайзе чимало уваги приділив вирішенню аграрного питання українськими партіями на початку ХХ ст.⁸. У 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. з'явилися дослідження, в яких автори намагалися проаналізувати економічну ситуацію в сільському господарстві Російської імперії на початку ХХ ст. під кутом марксистської методології⁹.

Із середини 30-х рр. ХХ ст. у радянській історіографії практично зник плюралізм поглядів. Протягом двох наступних десятиліть увага істориків до аграрної проблеми початку ХХ ст. знизилася до мінімуму. Повоєнний період в історіографії проблеми відкривають праці Ф. Лося, І. Реви¹⁰. Протягом 60-х – середини 80-х рр. ХХ ст. опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми¹¹. М. Лещенко на великій джерельній основі показав зміни в землекористуванні на межі ХІХ – ХХ ст., особливості селянського руху в Україні, подав статистику форм і методів боротьби селян та сільськогосподарських робітників при вирішенні аграрного питання. Але вивчення шляхів вирішення аграрної проблеми зводилося до наведення окремих прикладів, не створювало загальної картини й отримувало однозначно негативну оцінку. Аграрні перетворення та аграрні програми радянськими науковцями висвітлювалися з точки зору однієї політичної партії, не зважаючи на те, що на початку ХХ ст. діяли й інші партії й громадські об'єднання. Соціально-економічне становище державних селян та актуальність аграрного питання України в пореформений період стало предметом вивчення Т. Лазанської¹².

Паралельно до української радянської історіографії розвивалося зарубіжне українознавство, за кордоном публікувалися досить ґрунтовні роботи з історії громадсько-політичних рухів, аграрного питання в Україні початку

⁶ Ленин В.И. Аграрный вопрос в России в конце XIX ст. / Ленин В.И. // Полн. собр. соч. – Т. 17.

⁷ Кофод А.А. Крестьянские хутора на надельной земле / Кофод А.А. – Т.1. – СПб., 1926.

⁸ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / Гермайзе О. – Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). – К., 1926.

⁹ Мороховец Е.А. Аграрные проекты российских политических партий в 1917 году / Мороховец Е.А. – Л., 1929; Яворський М. Україна в епоху капіталізму / Яворський М. – Харків, 1925; Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. / Слабченко М.Є. – Т.1. – Харків, 1925; Т.2. – К., 1927; Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине / Ястребов Ф. – К., 1936.

¹⁰ Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції / Лось Ф.Є. – К., 1944; Рева І.М. Селянський рух на лівобережній Україні в 1905-1907 рр. / Рева І.М. – К., 1958.

¹¹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. ХІХ ст.) / Лещенко М.Н. – К., 1970; Йоґо ж. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Лещенко М.Н. – К., 1977; Гусев К.В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР / Гусев К.В. – М., 1966; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Сенчакова Л.Т. – М., 1989.

¹² Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Лазанская Т.И. – К., 1989.

XX ст.¹³. П. Гайделемівський, зокрема, зробив першу спробу комплексного наукового дослідження програм українських політичних партій, громадських рухів та думських фракцій, зокрема їх аграрних аспектів. О. Мицюк опублікував роботу, в якій узагальнив аналіз аграрної політики в Україні початку XX ст. Автор, використовуючи багатий статистичний матеріал, простежив динаміку зміни чисельності різних категорій українських селян у вказаний період, визначив такі поняття, як "харчова норма", "споживча норма", "трудова норма", "капіталістичне селянське господарство"¹⁴ для кожного регіону України.

З 1991 р. розпочався *третій період* вивчення даної проблеми, який відзначається вищим рівнем неупередженості аналізу історичної дійсності, особливо в тому, що стосується діяльності українських політичних партій, розширенням джерельної бази і тематики досліджень, розробкою нових підходів до вивчення даної проблеми. Пострадянський період ознаменувався зміною дослідницьких акцентів, розширенням їхньої джерельної бази. Оскільки відбувся нахил у бік соціальної і політичної поведінки еліти, в працях стали брати гору джерела особового характеру: записки, листи, щоденники, мемуари. Суспільно-політична система України в XX ст. проаналізована В. Солдатенко, Т. Бевз, О. Бойко¹⁴. Протягом останнього десятиліття опубліковані праці В. Коновалова, А. Павка, О. Реєнта, В. Сажка¹⁵. Ці автори здійснили ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку XX ст., формування, діяльності та розробки програмних документів політичних партій в Україні на початку XX ст., зокрема щодо реформування аграрного сектору.

Сучасна зарубіжна історіографія представлена передусім дослідженнями російських науковців. Вони зосередилися на суті аграрного питання переважно в імперському масштабі¹⁶. Нині розв'язалась полеміка між Б. Мироновим та С. Нефьодовим щодо причин російських революцій 1905 і 1917 рр. Зокрема ставиться під сумнів абсолютизація фактору зубожіння народу. Водночас береться до уваги прагнення так званої "контреліти" – збіднілих дворян, молодших синів, збагатілих селян та купців – посісти місце в суспільстві.

¹³ Гайделемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми / Гайделемівський П. – Зальцведель, 1919; Мицюк О. Аграрна політика. 1800-1925 / Мицюк О. – Подєбради, 1925.

¹⁴ Солдатенко В.Ф. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Бойко О.Д., Брицький П.П., Веденєєва Д.В. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2007.

¹⁵ Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. XX в.): Аналитический обзор / Коновалов В.С. – М., 2000; Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у XX ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) / Павко А. // Проблеми освіти. Наук. метод. зб. – К., 1995; Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003; Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 роках: Історико-політичний аспект / Сажко В.В.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005.

¹⁶ Белокогонский И.П. Самоуправление и земство / Белокогонский И.П. – Ростов-на-Дону, 1995; Захарова Л.Г. Земский вопрос в русской периодической печати эпохи контрреформ / Захарова Л.Г. // Вестник МГУ. Сер.9. История. – 1966. – С. 64-65; Лаптева Л.Е. Аграрная проблема в России / Лаптева Л.Е. – М., 1993; Абрамов В.Ф. Земство в России (1905-1917гг.): опыт организационной и культурно-хозяйственной деятельности / Абрамов В.Ф. – М., 1998; Литвак Б.Г. Переворот 1861 г. в России: почему не реализовалась альтернатива / Литвак Б.Г. – М., 1991; Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до нач. XX в. / Пирумова Н.М. – М., 1981.

Окремої уваги заслуговує праця одного з найвідоміших зарубіжних істориків, чий науковий інтерес пов'язаний з Україною, Даніеля Бовуа¹⁷. Дослідник подав типологію соціально-економічних конфліктів.

Історіографічний аналіз показав, що сутність аграрного питання хвилювала істориків різних поколінь. Найбільший внесок у вивчення проблеми зробили радянські науковці. Враховуючи політичну кон'юнктуру, вони обмежили його розумінням селянства та російськими політичними партіями. Цю картину дещо доповнили сучасні дослідники за рахунок аналізу позицій українських політичних партій. Проте і до нині відсутнє спеціальне дослідження, присвячене аналізу сприйняття громадськістю аграрних проблем і шляхів їх розв'язання.

Джерельну базу дослідження становлять документи й матеріали, які відповідно до видової ознаки об'єднані в наступні групи: документи органів державного управління, статистичні матеріали, матеріали судочинства, документи земств, документи громадських об'єднань, періодичні видання, джерела особового походження, довідкові видання.

До першої групи віднесені *документи органів державного управління*, зокрема губернаторських канцелярій, що діяли на території підросійської України на початку ХХ ст. Вони великою мірою визначали характер взаємин в усіх сферах життя, зокрема в аграрному секторі. Найпоказовішими є документи з фонду 442 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-генерал-губернатора) ЦДІАК України.

Наступну групу джерел складають *статистичні матеріали*. Спеціальні збірники, серед яких, зокрема "Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской России", "Статистические ежегодники России", "Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России" тощо. Ці матеріали містять обширні дані про стан сільського господарства та про урядові заходи щодо аграрного питання в Україні на початку ХХ ст.

У процесі дослідження широко використовувалися *матеріали судочинства*, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), які становлять третю групу джерел. Це переважно фонди місцевих адміністративних та правоохоронних органів: 274 (Київського губернського жандармського управління) ЦДІАК України, 320 (Полтавського губернського жандармського управління), 348 (Одеська судова палата), 1439 (Чернігівське губернське жандармське управління), 313 (Катеринославське губернське жандармське управління), 1335 (Волинське губернське жандармське управління) тощо. У них зосереджено фактичний матеріал про селянські виступи, діяльність місцевих організацій, політичних партій і громадські рухи.

У четверту групу джерел об'єднані *земські документи* – журнали, звіти. Вони містять перелік членів землевпорядних комісій, інформацію про застосування агрономічних технологій у селянських господарствах, соціальні

¹⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-економічних конфліктах / Бовуа Д.– К., 2000.

процеси на селі. Серед найповніших – архівний фонд 304 (Харківської губернської земської управи) держархіву Харківської області.

Документи громадських об'єднань стосуються рівня соціальної активності селянства, дворянства, земств, вони дозволяють визначити спрямованість виступів селян України¹⁸. Досить повно представлена аграрна програма Всеросійського селянського союзу та Української селянської спілки, яка міститься в ЦДІАК України (Ф. 275); партії соціалістів-революціонерів (Ф. 442). Частина цих документів опублікована в збірниках програм політичних партій та громадських об'єднань початку ХХ ст.

Важливим джерелом є шоста група – *періодичні видання* початку ХХ ст., на шпальтах яких представлені точки зору різних політичних сил українського суспільства та шляхи розв'язання аграрного питання. Це газети "Рада", "Слово", "Хлібороб", журнали "Україна", "Український вісник" та інші.

Джерела особового походження – виступи, праці, мемуари державних діячів – характеризують виробничі відносини в сільськогосподарському секторі, громадсько-політичну активність у різних регіонах. Дослідницький інтерес, передусім, становлять тексти виступів С. Вітте, П. Столипіна¹⁹.

Особливе місце серед *довідкових видань* посідають публікації програмних і довідкових матеріалів загальноросійських політичних партій початку ХХ ст.

Отже, джерельна база дослідження достатня. У документах і матеріалах представлені практично всі складові громадсько-політичної думки відносно аграрного питання в Україні передреволюційної доби. Певна інформаційна і світоглядна обмеженість долається комплексним застосуванням їх.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає сукупність принципів, підходів і методів пізнання. Компоненти даного дослідження базуються на принципах наукової об'єктивності, історизму, визнання загальних закономірностей розвитку суспільства. Узагальнити значний фактичний матеріал дозволили системний, всебічний, ціннісний підходи. Їх реалізація здійснена завдяки загальнонауковим (порівняння, індукція, дедукція, аналітико-синтетичний, моделювання, логічний, узагальнення) та конкретно-історичним (проблемно-хронологічний, історико-статистичний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) методам.

Поєднання вказаних принципів та методів дозволило дослідити аграрне питання в громадсько-політичній думці в Україні на початку ХХ ст., опанувавши наявну літературу з проблеми, вивчивши джерела, систематизувавши й узагальнивши отриману інформацію.

У другому розділі – "Сприйняття аграрного питання дворянами і селянами" – охарактеризовані погляди представників дворянства і селянства на аграрну проблему та уявлення про шляхи її розв'язання. Показано, що

¹⁸ Іванович В. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / Іванович В. – СПб., 1906; Крестьянское движение в России 1890-1900 гг. Сб. док. – М., 1959; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. – Харьков, 1961.

¹⁹ Вітте С.Ю. Записка по крестьянскому делу / Вітте С.Ю. – СПб., 1904; Столыпин П. Нам нужна великая Россия...: Полное собрание речей в Государственном совете / Столыпин П. – 1906-1911. – М., 1991.

аграрне питання на початку ХХ ст. досить гостро стояло на рівні місцевого самоврядування – земств.

У дисертації показано усвідомлення дворянством масштабів аграрної проблеми. У його середовищі існували різні погляди на причини та шляхи подолання аграрної кризи. Консервативно налаштоване дворянство наполягало на збереженні панівного становища свого стану в економічному і політичному житті країни, справляючи на нього позитивний вплив. Вони наголошували на необхідності підвищення загального культурного рівня провінції, збереженні традицій в аграрній сфері. Ця частина дворянства вважала можливим ефективно господарство лише за умови жорсткої експлуатації землі та селян. На їхню думку, велике поміщицьке землеволодіння могло здійснити перехід до нового капіталістичного способу виробництва. Доречно зауважити, що аналіз джерел засвідчує вищий рівень урожайності зернових на поміщицьких землях порівняно із селянськими. Керуючись такими міркуваннями, консерватори попереджали про зменшення селянських заробітків внаслідок скорочення поміщицького землеволодіння. Отже, обмеження поміщицького землеволодіння загрожувало самим селянам.

Ліберальне дворянство наполягало на вирішенні аграрного питання шляхом впровадження різноманітних сільськогосподарських механізмів, застосування передових досягнень агрономічної науки, зведення цукрових заводів, парових млинів, винокурень та інших підприємств для переробки сільськогосподарської продукції. Вони наділяли селян необхідними випасами, прогонами й водопоями, а також намагалися подолати черезсмузжя. На їхнє переконання, застосування нових технологій, знарядь обробітку ґрунту, машин повинно було дати свої результати. Ліберальне дворянство схилилося до необхідності подальшого переходу землі власне до хліборобів і по можливості полегшення цього процесу. Величезну роль у селянському питанні воно відводило оренді. Важливе значення при цьому приділялося діяльності Селянського банку, його реформуванню задля поліпшення умов земельної оренди. Дворяни-ліберали, на відміну від консервативно налаштованих, негативно ставилися до великих латифундій, як гальма у вирішенні аграрного питання.

Отже, хоча шляхи вирішення аграрної проблеми консервативним і ліберальним дворянством України на початку ХХ ст пропонувалися різні, більшість із них вважали, що вирішення аграрної кризи мало відбутися без розпалення класових та особистісних інстинктів, що вело б до хворобливого й найчастіше марного конфлікту.

У дисертації підкреслюється, що на початку ХХ ст. в українських губерніях загострилося розуміння масштабів аграрної проблеми селянством. Землеробська праця у власному господарстві була головним джерелом селянського добробуту. І тому всі прагнення спрямовувалися на виведення селянського господарства із вкрай скрутного становища, в якому воно перебувало. На аграрному питанні сільське населення усе помітніше й гостріше концентрувало свою увагу й надії. У вироках і петиціях селяни називали себе споконвічними хліборобами, а землеробство – своїм корінним заняттям, що

доводилося кидати тільки через безвихідь. Серед причин занепаду своїх господарств вони вказували високі податки й орендні ціни, малоземелля, черезсмузжя, утиски з боку поміщиків, відсутність соціальної захищеності.

Незважаючи на те, що аграрна проблема негативно відбивалася на добробуті та загальному становищі селянства, у більшості українських губерній віддавалася перевага мирним способам її розв'язання: петиціям, страйкам, бойкотам. Власне для селян її розв'язання замикалося на розширенні землеволодіння, не розуміючи, що земельний дефіцит виступав лише однією з причин економічного занепаду селянства. Не бралися до уваги такі важливі фактори як відносність малоземелля, відсталість прийомів селянського господарювання, недоліки суспільного й адміністративного устрою, які безпосередньо стосувалися селянства. На початку ХХ ст. селяни робили спроби самостійно розв'язати аграрне питання, пропонуючи такі шляхи: конфіскація усіх земель без викупу; справедливий розподіл землі між тими, хто її обробляє; рівноправність для всіх громадян перед законом; запровадження єдиного прогресивного прибуткового податку тощо. Ще один метод вирішення аграрної проблеми селяни вбачали в захопленні землі, яке не мало супроводжуватися "розбиранням" економік чи руйнуванням і спаленням їх, а виявлялося в захопленні землі, вигонів, косовиць. Це була більш правомірна форма руху й в очах самих селян і тому "захоплення" відбувалося спокійно, з усвідомленням свого права, іноді супроводжувалося встановленням відомих умов "захоплення".

На початку ХХ ст. аграрне питання перетворилося на "цвях" земських зборів. Майже завжди їхні учасники доходили висновку про необхідність розширення селянського землеволодіння. Аграрне питання на земських зборах було одним із найважливіших, але активності в його вирішенні не простежувалося. Обговорення шляхів вирішення аграрної проблеми відбувалося в'яло; широка постановка питання викликала глуху й рішучу опозицію в більшості зборів, які намагалися ухилитися від розгляду питання у всій його повноті. У жодній проблемі місцевого життя земство не почувало себе таким відірваним від населення і його кровних інтересів, як у питанні про землю. Земські наради з аграрного питання оживали тільки тоді, коли в них брали участь представники селян, і тому в більшості земств його обговорення переносилося в економічні ради й приватні наради за їхньої участі. Такі наради виносили більш певні постанови, ніж земські збори у звичайному їхньому складі. Присутність на земських нарадах селян надавало рішенням сили, змістовності і рішучості.

Земські управи на своїх засіданнях серед причин занепаду селянського господарства вказували високі податки й орендну плату, відсутність освіти й спеціальних знань, малоземелля й утиски з боку поміщиків. Сам факт малоземелля ніким не заперечувався, навіть поміщиками. Але в його оцінці думки розходилися. На думку більшої частини дворянства України, бажаним виступав поступовий і мирний перехід землі в руки хліборобів. Селяни шляхами розв'язання проблеми вважали бойкоти, петиції, страйки як радикальний захід – земельні захоплення.

Таким чином, аграрне питання на початку ХХ ст. досить гостро стояло перед безпосередніми учасниками аграрного виробництва – дворянством і селянством, що відбилося і в діяльності земств. І хоча дворяни, селяни бачили різні шляхи вирішення аграрної проблеми, більшість із них були одностайними в усвідомленні аграрної кризи та схилилися до її подолання мирним шляхом.

Третій розділ – "Аграрна проблема очима наукової інтелігенції" – присвячений аналізу поглядів дореволюційних науковців, передусім економістів та істориків – на проблеми сільськогосподарської сфери початку ХХ ст.

Дореволюційні дослідники – О. Кауфман, І. Кондратьєв, В. Левитський та інші – звертали увагу на те, що на початку ХХ ст. давалися взнаки залишки кріпацтва, які не тільки не були подолані реформою 1861 р., а й поглибили негативний вплив на сільське господарство. Визначаючи селянські наділи недостатніми, однією з основних причин бідності селянства і складових аграрної проблеми, вони вважали малоземелля, що призводило до напівголодного існування, вимушених і нескінчених боргів. Нестача землі не дозволяла розширити господарство, збільшити рілля, використати робочу силу селянської родини повною мірою. В. Левитський звернув увагу на ще одну форму відносного земельного дефіциту, який виражався у нестачі спеціальних угідь – луків, випасів для худоби, а також у черезсмужжі, що зумовлювало відрізаність водопоїв і колодязів, робило вкрай незручним прохід селян до земель.

У дисертації зазначається, що однією з центральних у працях дореволюційних науковців була проблема власності на землю в Україні, як одного із чинників аграрного питання. Автор показав, що В. Постников, В. Левитський, Ю. Янсон серед причин відсталості селянського господарства вказували тотальну бідність селян. Для гарної обробки землі потрібні були відповідні знаряддя і добрива, для придбання яких не вистачало коштів. Отже, утворювалося замкнене коло. Причому, селяни ніколи не мали достатніх засобів до господарювання, але особливо бідність його посилилася після звільнення від кріпацтва. Вони працювали, віддаючи значну частину чистого прибутку державі й промислово-торгівельному класу. Нерідко виплати всіх податків і платежів перевищували прибутковість селянської землі. За таких умов було неможливо вдосконалювати господарство. На межі ХІХ – ХХ ст. поступово набирав сили процес ліквідації, в основному, дрібнопомісних, поміщицьких господарств та переходу частини дворянських земель до рук інших станів, зокрема селянства. Незважаючи на це, велике та середнє землеволодіння в Україні залишалося одним з основних факторів господарського життя, одночасно виступаючи однією з причин соціальних конфліктів.

Важливою складовою аграрного питання О. Пешехонов, А. Челищев, В. Левитський та інші вважали інтенсивність сільського, передусім селянського господарства. У той час, як розвинуті країни переходили до виробництва більш цінних, ніж зерно, продуктів тваринництва, аграрний сектор України, скутий феодальними формами виробництва, слабо реагував на зміни у світовій сільськогосподарській кон'юктурі. С. Бехтєєв показав, що якісна відмінність

систем господарювання в Європі і в Росії яскраво проявлялася у результатах праці хліборобів. Середній врожай з десятини землі в країнах з інтенсивним землеробством в 1,2 – 2,7 рази перевищував той же показник по Україні, селянство якої використовувало традиційні форми обробітку землі. Водночас М. Лещенко відзначив, що в пореформені роки інтенсивні форми господарювання поступово впроваджувалися і в сільськогосподарське виробництво України. Дослідження показало, що суть аграрного питання дореволюційними науковцями зводилася до подолання гальмівного впливу феодальних пережитків у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва.

Усвідомлюючи важливість аграрного питання, наукова інтелігенція досить багато уваги приділяла шляхам його вирішення, але однозначної думки щодо подолання кризи не існувало. Розв'язати аграрну кризу, на їхню думку, можна було низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру, серед яких подолання селянського малоземелля, перехід до інтенсивного сільського господарства, знищення залишків кріпацтва, закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів, розвиток інших галузей економіки, передусім, промисловості. Запровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Частина дореволюційних авторів, зокрема П. Маслов, М. Огоновський, О. Чайнов розв'язання аграрного питання бачили в соціалізації землі. Ідея пов'язувала право людини на працю з її правом на працю на землі або трудове право на землю.

Отже, праці дореволюційних дослідників аграрної проблеми містять багатий фактичний матеріал, цікаві спостереження і ґрунтовні висновки. У залежності від суспільно-політичної орієнтації науковці пропонували неоднакові шляхи подолання аграрної проблеми: від ліберально-просвітницьких до радикально-революційних.

У четвертому розділі – "Бачення аграрного питання політичними партіями та громадсько-політичними організаціями України початку ХХ ст." – показаний рівень усвідомлення представниками громадських об'єднань проблем у сільському господарстві, проаналізована аграрна складова їхніх програмних документів.

Опрацювання літератури й джерел показало, що на початку ХХ ст. в українських землях відбувалася структуризація політичних рухів, створювалися партійно-політичні системи. Характерною рисою було входження до їх складу як національних, так і інонаціональних партій. Політичні партії, які стали об'єктом даного дослідження, оскільки запропонували свої програми розв'язання аграрного питання, можна розділити на дві групи: власне українські та загальноросійські, які охоплювали своєю діяльністю губернії з домінуванням українців.

На початку ХХ ст., зокрема під час революційних подій 1905 – 1907 рр. на території України діяли три основні самостійні українські політичні партії: Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська радикально-

демократична партія, Українська народна партія. Крім них, певний час у Державній Думі діяла як парламентська фракція – Українська трудова громада, до якої входили представники різних українських партій, в основному УРДП, а також безпартійні українські депутати. Вони тією чи іншою мірою відбивали інтереси різних верств українського селянства. Українська трудова громада вимагала, щоб земельне законодавство забезпечило належність землі українському народові, причому земля сільськогосподарського призначення мала віддаватися у користування тим, хто буде її обробляти. Вирішення земельного питання пов'язувалося з автономією України. Другу групу склали загальноросійські партії: Партія демократичних реформ, Партія кадетів, Російська соціал-демократична партія (більшовиків), Російська соціал-демократична партія (меншовиків), Партія соціалістів-революціонерів, Народно-соціалістична партія, Конституційно-демократична партія, "Союз 17 жовтня", "Союз руського народу". Інші партії та організації, які діяли на території України, або не відігравали помітної ролі у політичному житті, або стояли на відверто реакційних, консервативних позиціях, пропонуючи зберегти існуючий стан речей у сільському господарстві.

Оскільки земельна проблема для України була серед основних на початку ХХ ст., діяльність партій та їхні програми спрямовувалися на підпорядкування собі селянства. З цією метою всі перелічені вище партії розробили програми з аграрного питання. Програми українських політичних партій мали одну спільну рису: вони пов'язували вирішення аграрного питання з досягненням або автономії України (УСДРП, УРДП, Українська трудова громада, Українська селянська спілка) або повної національної незалежності (Українська народна партія). Програмні документи загальноросійських партій не враховували специфіки України і подавали аграрні проекти винятково у загальноросійському контексті.

У дисертації показано, що на початку ХХ ст. на території України, окрім партій, активізувалося формування інших громадсько-політичних організацій. Їхні програми відображали широкий спектр поглядів соціальних груп українського суспільства. Враховуючи важливість аграрного питання, його переплетення, громадсько-політичні організації висунули низку власних проектів аграрних реформ (від поміркованих до найрадикальніших).

Першою легальною селянською громадсько-політичною організацією став Всеросійський селянський союз. В Україні його організації набули широкого розвитку на Лівобережжі. Місцеві організації Союзу вели пропагандистську діяльність серед селян, пояснюючи необхідність об'єднання для боротьби "за землю і волю". Українська селянська спілка, як і Всеросійський селянський союз, відбивала інтереси дрібних та середніх самостійних сільськогосподарських виробників, які оголосили війну залишкам феодально-кріпосницького ладу, рахуючися з принципами капіталістичної економіки. Вони обстоювали право на користування землею кожної групи осіб чи сімей, які створили товариства для ведення сільського господарства.

Громадсько-політичні організації, які діяли на території України на початку ХХ ст., повторювали основні положення програм партій, мали деяку

невизначеність у таких питаннях, як націоналізація приватної власності чи перехід її до державної, викуп приватновласницьких земель чи перехід їх в іншу форму власності без викупу, націоналізація всієї приватновласницької землі чи частини її. Політичні партії й громадські організації розробили різні підходи щодо вирішення земельного питання. Основні з них були такі:

- націоналізація землі, тобто передача її в загальнонародну власність, фактично в державну власність. Закінченого вигляду ця вимога набула лише в програмі більшовиків, але з вимогою часткової націоналізації виступала більшість партій (Народно-соціалістична партія, Конституційно-демократична партія, Українська радикально-демократична партія, Всеросійський селянський союз, Трудова група, Українська трудова громада);

- конфіскація і передача усієї землі у приватну власність селян. Цю програму висунула частина більшовиків на IV з'їзді РСДРП;

- муніципалізація землі, запропонована меншовиками. Згідно з нею земля повинна була перейти у розпорядження органів місцевого самоврядування, які надавали б її селянам в користування. Такого ж підходу дотримувалась Українська соціал-демократична робітничка партія, але з поправкою на те, що земля стає власністю національно-територіального органу самоврядування;

- соціалізація землі, яку обстоювала партія соціалістів-революціонерів. Наріжним каменем її була селянська община, яка повинна була наділяти селян загальнонародною землею;

- часткова націоналізація при збереженні приватної власності на куплені та надільні селянські землі, чого вимагала трудова група, що склала в Державній Думі спільну фракцію зі Всеросійським селянським союзом і виклала свої погляди на аграрне питання в "Проекті 104-х", намагаючись задовольнити потреби усього селянства. Такої ж програми дотримувалась Українська трудова громада;

- програми партій народних соціалістів та кадетів були еклектичними: вони поєднували в собі елементи різних платформ і намагались задовольнити потреби ліберальної та селянської буржуазії;

- збереження існуючого земельного ладу із незначними, другорядними змінами в аграрних відносинах захищали праві партії на чолі з "Союзом 17 жовтня".

У дисертації наголошується, що майже всі політичні організації розробили, теоретично обґрунтували і внесли до своїх програмних документів напрямки реформування аграрного сектору. Більшості партій це було потрібно винятково для досягнення своїх вузько партійних політичних цілей, зокрема з метою здобуття підтримки з боку селян за допомогою щедрих обіцянок.

У висновках, відповідно до мети дисертації здійснено узагальнення та викладені основні результати дослідження.

На початку ХХ ст. громадсько-політична думка України гостро реагувала на аграрну проблему. У суспільстві розгорнулася широка дискусія з приводу шляхів розвитку сільського господарства, розподілу та перерозподілу землі. У періодичних виданнях, дослідницькій літературі, програмних документах громадсько-політичних об'єднань, на різного роду зібраннях безпосередні

сільгоспвиробники, науковці, громадсько-політичні діячі пропонували своє бачення аграрного питання. Зміст його на початку ХХ ст. становили проблеми долі дворянського землеволодіння, селянського малоземелля, подолання бідності селян, шляхів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Активну участь у дискусії навколо аграрних проблем взяли представники дворянства, які не були одностайними. Дворяни-консерватори вважали, що в Україні одним з основних факторів господарського життя було велике та середнє землеволодіння, тому його необхідно було зберегти. Тим більше, що на їхнє переконання, воно не вичерпало свій потенціал розвитку і мало перспективи позитивної капіталістичної еволюції. Вони були переконані в тому, що навмисне скорочення поміщицького землеволодіння загрожувало передусім селянам. Дворяни-ліберали, навпаки, негативно ставилися до великих латифундій, як гальма у розвитку аграрного сектору, схилилися до необхідності подальшого переходу землі власне до хліборобів і по можливості полегшення цього процесу. Вирішення земельного питання, на їхню думку, могло відбуватися шляхом інтенсифікації селянського господарства, яка можлива була за умови підвищення загальної культури населення, розвиненішого його правового становища, пожвавлення місцевого життя в цілому, розширення обробної промисловості, надходження обігових коштів, застосування нових технологій, використання вдосконалених знарядь обробітку ґрунту. Отже, в дворянському середовищі існували різні погляди щодо причин та шляхів подолання аграрної кризи.

Для українського селянства на початку ХХ ст. аграрне питання стояло досить гостро. Його розв'язання вони обмежували розширенням землеволодіння, не розуміючи, що земельний дефіцит виступав лише однією з причин соціально-економічних проблем селянства. Не бралися до уваги такі важливі фактори як відсталість прийомів селянського господарювання, недоліки суспільного й адміністративного устрою, які безпосередньо стосувалися селянства. Селяни українських губерній віддавали перевагу мирним способам вирішення аграрного питання, але доведені до відчаю не відкидали і силових методів.

Наведений фактичний матеріал свідчить, що аграрне питання було серед найважливіших у діяльності земств, які намагалися перевести його з теоретичної площини в практичну. На засіданнях земських управ вказувались причини занепаду селянського господарства – високі податки й орендна плата, малоземелля й утиски з боку поміщиків, відсутність освіти й спеціальних знань тощо. Водночас аналіз джерел показав, що особливої активності в його обговоренні не простежувалося.

Дореволюційні дослідники основними причинами тотальної бідності селянства і складових аграрної проблеми вважали малоземелля, низький рівень інтенсивності сільського господарства в цілому і селянського, зокрема, невирішеність проблеми земельної власності. Розв'язати аграрну кризу, на їхню думку, можна було низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним

громадянином. В залежності від суспільно-політичної орієнтації науковці пропонували неоднакові шляхи подолання аграрної проблеми, в діапазоні від ліберально-просвітницьких до радикально-революційних.

Майже всі громадсько-політичні організації розробили, теоретично обґрунтували і внесли до своїх документів конкретні програми реформування аграрного сектору, передусім з метою здобуття підтримки з боку селян. Поступово викристалізовувались два стратегічні напрямки їхньої діяльності. Перший – шлях реформ – був розрахований на поступове, еволюційне трансформування існуючої суспільної організації у нову цивілізаційну якість із відповідними змінами і в провідному аграрному секторі. Другий, орієнтуючись на "стрибок" у нову якість, передбачав радикальні засоби перетворень, революційний злам, руйнування наявного устрою, існуючого політичного режиму у найкоротші терміни.

Аналіз усвідомлення та мотивації аграрної кризи представниками різних шарів населення на початку ХХ ст., незважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним при формуванні нинішньої аграрної політики. У дисертації сформульовані практичні рекомендації щодо здійснення перетворень у сільськогосподарській сфері сучасної України.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Лук'яненко В. Аграрне питання в житті й творчості О.А. Кауфмана / Лук'яненко В. // Український історичний збірник. – К., 2006. – Вип.9. – С.380-390.

2. Лук'яненко В.П. Дорадянська історіографія аграрних відносин в Україні на межі ХІХ – ХХ ст. у працях сучасних науковців / Лук'яненко В.П. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.62. Вип.49. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2006. – С. 133-138.

3. Лук'яненко В.П. Аграрне питання в програмних документах загальноросійських партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Лук'яненко В.П. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров. – Т.1. – 2007. – № 33/34. – С. 139-144.

4. Лук'яненко В.П. М. Грушевський і українська історична наука (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): історіографія проблеми / Лук'яненко В.П. // Вісник Київського унів-ту ім. Т.Шевченка. Серія Історія. – 2007. – Вип. 91-93. – С. 39-42.

5. Лук'яненко В.П. Усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку ХХ ст. / Лук'яненко В.П. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 240-242.

6. Лук'яненко В.П. Аграрна проблема в діяльності земств на початку ХХ ст. / Лук'яненко В.П. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2008. – №2. – С. 210-215.

7. Лук'яненко В. Бюрократія і Великі реформи кінця ХІХ – поч. ХХ ст. в Російській імперії: сучасна англо-американська історіографія / Лук'яненко В. // Матеріали міжнародної конференції. Каразінські читання (історичні науки). – Харків, 2007. – С. 184-185.

8. Лук'яненко В.П. Аграрне питання в програмах українських партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Лук'яненко В.П. // Збірник матеріалів ІV Всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів і молодих науковців "Українська державність: історія і сучасність" 30 листопада 2007 р. / Під заг. ред. К.В.Балабанова. У 2-х частинах. – Ч. 1. – Маріуполь: МДГУ, 2007. – С. 33-35.

9. Лук'яненко В.П. Аграрне питання в українських губерніях Росії на початку ХХ ст. Погляд дореволюційних науковців Лук'яненко В.П. // Грані історії: Збірник наукових праць, присвячений ювілею Віктора Миколайовича Докашенка. – Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2008. – С. 204-211.

10. Лук'яненко В.П. Аграрна проблема в діяльності земств на початку ХХ ст. / Лук'яненко В.П. // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка, т. 25. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2009. – С. 32-41.

11. Лук'яненко В.П. Аграрне питання в українських губерніях Росії на початку ХХ ст. Погляд дореволюційних науковців Лук'яненко В.П. // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка, т. 25. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2009. – С.41-50.

12. Лук'яненко В.П. Постановка аграрного питання представниками дворянства в Україні на початку ХХ ст. / Лук'яненко В.П. // Матеріали наукової конференції Донецького національного університету. Т. 2. – Суспільно-гуманітарні науки. – Донецьк: Цифрова типографія, 2009. – С.188-189.

АНОТАЦІЇ

Лук'яненко В.П. Аграрне питання в громадсько-політичній думці України на початку ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2009.

У дисертації комплексно досліджено аграрну проблему в Україні на початку ХХ ст. На значній джерельній базі в дисертації проаналізовані підходи до аграрної проблеми різних верств населення, селян, дворян та наукової громадськості. Проаналізовано політичні програми, проекти аграрних перетворень, висунуті політичними партіями, громадсько-політичними організаціями, які діяли в Україні на початку ХХ ст.

Розглянуто розуміння аграрного питання початку ХХ ст. порівняно з радянською історіографією. Окрім спроб ліквідації великого землеволодіння та наділення землею селян, беруться до уваги ще й такі аспекти, як доля

дворянського землеволодіння, шляхи інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, на чому наголошували представники тогочасної громадськості.

На основі проведеного дослідження розроблено рекомендації щодо використання на сучасному етапі історичного досвіду аграрних перетворень в Україні на початку ХХ ст.

Ключові слова: аграрне питання, громадсько-політична думка, політичні партії, громадсько-політичні організації, аграрна програма.

Лукьяненко В.П. Аграрный вопрос в общественно-политической мысли Украины в начале ХХ ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Донецкий национальный университет. – Донецк, 2009.

В диссертационной работе комплексно исследована аграрная проблема в Украине в начале ХХ века. На значительной источниковедческой базе проанализированны подходы к аграрной проблеме различных слоев населения, крестьян, дворян и научной общественности.

Структура диссертации построена по проблемно-хронологическому принципу. Диссертационная работа состоит из вступления, четырех разделов, выводов, списка использованных источников и литературы.

Первый раздел посвящен характеристике и анализу архивных источников и литературы, опубликованной по данной теме. В диссертации использованы источники, которые хранятся в Центральном государственном историческом архиве Украины в городе Киеве и в госархивах областей Украины и АРК. Часть их опубликована и хранится в библиотеках Украины, большая часть материалов в Национальной библиотеке Украины им. В. Вернадского.

Анализ дореволюционной литературы свидетельствует о постоянном пребывании аграрного вопроса в центре внимания дореволюционных ученых и представителей общественных организаций, выдающихся деятелей, государственных учреждений, земств и земских служащих. Эти работы содержат богатый фактический материал, интересные наблюдения и содержательные выводы.

Историографический анализ осуществлен по таким трем периодам: I – дореволюционный (начало ХХ ст.), II – советский (1920-е – начало 1990-х гг.), III – современный (начало 1990-х – 2000-е гг.).

Во втором разделе охарактеризовано восприятие аграрной проблемы представителями крестьянства и дворянства, проанализировано значение аграрного вопроса в деятельности земств, охарактеризовано восприятие аграрной проблемы представителями крестьянства и дворянства. Аграрный вопрос в начале ХХ ст. довольно остро стоял не только перед непосредственными участниками аграрного процесса, украинским дворянством и крестьянством, но и на уровне местного самоуправления – земств. И хотя и дворяне, и крестьяне, и земские деятели видели разные пути к решению аграрной проблемы, но все же большинство из них были единомышленны в осознании аграрного кризиса и преодолении его мирным путем. По мнению

большей части дворянства Украины, необходим был постепенный и мирный переход земли в руки земледельцев. Крестьяне, усматривая причины упадка своих хозяйств в малоземелье, череполосице, больших налогах и арендных ценах, отсутствии социальной защищенности, притеснениях со стороны помещиков, путями решения проблемы считали бойкоты, петиции, забастовки и, как радикальное мероприятие – земельные захваты.

Третий раздел диссертации посвящен анализу аграрной проблемы глазами научной интеллигенции. Суть аграрного вопроса дореволюционными учеными сводилась к преодолению тормозного влияния феодальных пережитков в виде экстенсивных форм сельскохозяйственного производства. Сознавая важность аграрного вопроса, научная интеллигенция довольно много внимания уделяла путям его решения. Но однозначной мысли относительно преодоления кризиса не существовало. Ученые неодинаковых общественно-политических ориентиров указывали разные пути решения аграрного вопроса: преодоление проблемы крестьянского малоземелья, переход к интенсивному сельскому хозяйству, уничтожение остатков крепостничества.

Работы дореволюционных исследователей - экономистов, историков - содержат богатый фактический материал, интересные наблюдения и содержательные выводы.

В диссертации проанализировано видение аграрного вопроса политическими партиями и общественно-политическими организациями Украины в начале XX ст. Поскольку крестьяне в начале XX ст. составляли подавляющее большинство населения России, а вопрос о земле был одним из основных в общественной жизни, то деятельность партий и их программы направлялись на подчинение крестьянского движения. Программы всех украинских политических партий имели одну общую черту: они связывали решение аграрного вопроса с достижением или автономии Украины (УСДРП, УРДП, Украинская трудовая община, Украинский крестьянский союз) или полной национальной независимости (Украинская народная партия). Программные же документы общероссийских партий не учитывали специфики Украины и подавали аграрные проекты исключительно в общероссийском контексте. Почти все политические организации разработали и внесли в свои программные документы конкретные программы реформирования аграрного сектора для того, чтобы получить поддержку со стороны крестьян. Общественно-политические организации, которые действовали на территории Украины в начале XX ст., повторяли основные положения программы партий, имели некоторую неопределенность в таких вопросах, как национализация частной собственности или переход ее к государственной, выкуп частнособственнических земель или переход их в другую форму собственности без выкупа, национализация всей частнособственнической земли или части ее.

Диссертация завершается выводами, в которых проанализированы подходы к аграрной проблеме различных слоев населения, крестьян, дворян, научной общественности, предлагаемые ими пути преодоления аграрной проблемы.

Ключевые слова: аграрный вопрос, общественно-политическая мысль, политические партии, общественно-политические организации, аграрная программа.

Lukyanenko V.P. Agrarian question in social-political thought of Ukraine at the beginning of the XX c. – Manuscript.

The Dissertation for a scientific candidate's degree in History on the specialty 07.00.01 – The History of Ukraine. Donetsk National University, Donetsk, 2009.

The Dissertation is devoted to the complex historical research of the agrarian problem in Ukraine at the beginning of the XX century. Using the wide range of published and archival material and documents the author analyses the approaches to the agrarian problem of various strata of society, such as peasants, nobility and learned society. The author studies the political programmes, drafts of agrarian reorganizations, which were suggested by the political parties and social-political organizations functioning at the beginning of the XX century.

The author tries to compare the conception of the agrarian problem at the beginning of the XX century with the soviet historiography. Attempts to put an end to big ownership of land and distribution of land among peasants are studied as well as the lot of noble's ownership of land and the ways of intensification of agricultural production.

On the basis of the carried out research the author worked out some recommendations concerning the employment of historical experience of agrarian reorganizations in Ukraine at the beginning of the XX century.

Key words: agrarian question, social-political thought, political parties, social-political organizations, agrarian programme.